

ביקורת ספרים

**בנימין פיין, יש מאין: מחשבות על המדע, ההשגחה העליונה,
הבחירה החופשית, האמונה וחוויות חיי**

ירושלים: ראובן מס, תשס"ד, 220 עמ'

הספר והמחבר

פרופ' בנימין פיין, בעל תואר דוקטור בפיסיקה, ובעבר אחד ממנהיגי התנועה היהודית הלאומית
בברית המועצות, נמנה היום עם סגל ביה"ס לכימיה של אוניברסיטת תל אביב.

בספר שני שערים:

שער ראשון, מחשבות על המדע, ההשגחה העליונה, הבחירה החופשית והאמונה.

שער שני, פרקים מן החיים.

הסקירה דלהלן מציגה בתמציתיות מספר רעיונות מרכזיים שבפרקי הספר (בשערו הראשון)

בתוספת מספר הערות שלי.

המבוא

לדברי המחבר במבוא, המניע הראשוני בכתיבת הספר היה להגן על ילדים (שלו ושל אחרים)
מפני מדענים מכובדים המצהירים שהמדע המודרני מוכיח את אי-אמינות הדת. ההתמודדות
בין הגישה החילונית לבין הגישה הדתית-יהודית מהווה, לדבריו, עיקר תוכנו של הספר.

פיין כותב שיש להבדיל בין מוניטיזם בתחום מסוים של המדע (ומן הראוי להוסיף – גם
תחומים אחרים רבי מוניטיזם), לבין ידע בתחום ההכרה המדעית והפילוסופיה של המדעים. אין
לייחס לכל מדען המומחה בתחום הספציפי שלו (וצריך להוסיף – קל וחומר למי שהמוניטיזם
שלו אינם בתחום המדעים המדויקים), גם את הידע על מבנה המדע ועל הגיון הגילוי המדעי.
פיין מזכיר שאלברט איינשטיין ונילס בוהר למדו מקארל פופר בדיעבד על הפילוסופיה של
המכאניקה הקוונטית, על אף שאיינשטיין ובוהר היו בעצמם מניחי היסודות למכאניקה הקוונטית.
רבים מן הדברים המלומדים כביכול, המושמעים בנושאים של תורה ומדע כמו גיל העולם,
אבולוציה דרווינית, בחירה חופשית, אמינות התנ"ך – נכתבים ע"י אנשים אשר בתחומם המקצועי
לא היו מעזים לפרוץ החוצה דרך בית הדפוס מבלי להקדיש חודשים רבים, אם לא שנים, לעיסוק
מעמיק במחקר ובהכרת הספרות המקצועית.

כדרך שהחוקר המדעי הראוי לשמו מסתמך על עבודת קודמיו, ואוי לו אם איננו בקי בספרות
המקצועית בתחומו, כך כדי לנתח את התחום שבין דת ומדע באופן מקצועי, חייבים להכיר
היטב את מגבלות המדע ואת בסיסו הלוגי ולהתבסס על עבודתם של הוגי דעות קודמים, החל

ברויד יום ועמנואל קאנט (Kant) במאה השמונה עשרה, ועד לקארל פופר (Popper) והרב י"ד סולובייצ'יק במאה העשרים. רק כך ניתן להתיימר להסיק מסקנה כלשהי בנושא. ברוב המקרים בני אדם מדברים — וכותבים — על תורה ומדע באשר להתפתחות העולם והתנהלותו, מבלי להכיר כדבעי את עקרונות הפילוסופיה של המדעים. התוצאה במקרים רבים היא, למרבה הצער, חובבנית.

לכל קורא יש נקודה מסוימת שבה הוא "מתחבר" לספר או "מתנתק" ממנו, ומנקודה זו ואילך המשך הקריאה מקבל צביון של אמפטיה או אנטיפטיה. מבחינתי האישית, זו הנקודה שבה התחברתי לספרו של פיין, המגלה בקיאות מקצועית מרשימה בנושא שבו הוא עוסק, ובספרות הנוגעת בתחום. פיין איננו מנסה לפתור את הסתירה המדומה בין תורה למדע, אלא עיקרו של הספר הוא ההתמודדות של תפיסת העולם הרתית-יהודית עם תפיסת העולם החילונית-מטריאליסטית.

גוף ונשמה

הפרק הראשון בספר עוסק בהצגת הגישה היהודית של האני הרוחני, הנצמד לשכל הא-לוקי האין-סופי. בנוסף עוסק פרק זה באי-הרציונאליות של התפיסה המטריאליסטית.

פיין כותב שהאובייקטיביות המדעית מחייבת הפרדה בין המדע לבין ה"אני הפנימי" של המדען, שכן רק "העולם החיצוני" יכול להיות אובייקט של מחקר מדעי, ואילו העולם הפנימי אינו יכול להיות אובייקט כזה. (אפשר להתווכח עם טענה זו, כי אם לכל אדם יש עולם פנימי משלו, ניתן לאפיין תכונות מדעיות של עולם פנימי סובייקטיבי כזה. ואכן מדעי ההתנהגות מנסים לעשות זאת).

צריך לציין שהמחבר משתמש באופן אפקטיבי מאוד כאן ובמקומות אחרים בספר, בעולמו האישי כדי להמחיש נושאים מורכבים.

פיין ממשיך וטוען שחופש הבחירה הוא מושג מטאפיסי שלא ניתן להוכיח את קיומו באופן מדעי ומצטט את קאנט; ואילו מבחינה דתית, חופש הבחירה הוא עניין של-אמונה — ומצטט משמונה פרקים לרמב"ם. שום מערכת של מוסר, לרבות מוסר חילוני, לא תוכל להתקיים ללא עקרון חופש הבחירה, וזהו איפוא עקרון אמוני, שבלעדיו מושגי טוב ורע ריקים מתוכן (למעשה, זוהי הנחה אקסיומטית).

המטריאליזם מניח הנחה מטאפיסית שכל דבר בעולם יש לו מקור חומרי-פיסיקלי, כולל האדם, החברה, הכלכלה, המדע, האמנות והאמונה הרתית. (גם זו, לטעמי, הנחה אקסיומטית). השאלה היא האם קיים רק עולם מטריאליסטי-פיסיקלי, או שמא יש עולם מעבר למאטריה. ואז נשאלת שאלה נוספת — האם העולם הפיסיקלי הוא עולם סגור, self consistent, בעל קיום עצמי בפני עצמו.

בנושא ההפרדה בין התכונה לבין הישות הפיסית מצטט פיין את ג'ון האלדיין (Haldane), את קארל פופר ואת רוג'ר פנרוז, שנחלקו בדבר. מעניין לציין שבכל מחשב אנו מוצאים הפרדה

בין חומרה לתוכנה: אפשר להחליף תוכנה במחשב, בין אם מדובר בתוכנת ההפעלה או בנתונים, כאשר כל החומרה נותרת ללא שינוי, והמחשב יפעל באופן אחר. באדם יש הפרדה נוספת — של האני המפעיל. וכאן אנו מגיעים לנקודת מפתח בספר של פיין.

קארל פופר טוען שיש עולם פיסית (עולם מס' 1) ויש עולם של מצבי תודעה (עולם מס' 2) וביניהם קיימת השפעת-גומלין הדדית. עולם 2 הוא עולם של מצבי תודעה, ידע אישי, חוויות של מחשבה, הרגשות, זכרונות, חלומות וכדומה. אך פופר טוען שקיים גם עולם של ידע אובייקטיבי (עולם מס' 3) שהוא עולם של ניסיון נרכש, פילוסופיה, תיאולוגיה, מדע, אמנות; ויש לו קיום אוטונומי משלו. יש יחסי גומלין בין עולם 2 לעולם 3, ולמעשה עולם 2 איננו מסוגל להתקיים בלי עולם 3. עולם 3 משפיע בעקיפין על עולם 1, דרך עולם 2: כך תיאוריות פסיקליות גורמות להופעת נשק גרעיני בעולם 1. עולם 1 איננו סגור, אלא הוא פתוח לעולם 2. עולם 2 מצרו פתוח לעולם 3.

ומכאן לטיעון מרתק של פיין (עמ' 20) שניתן בהחלט לומר כי די בו כדי להצדיק את הספר כולו: מבחינת ההשקפה החילונית, אין ספק שהיה שלב בהתפתחות העולם כאשר כל העולם היה עולם פיסית, לא היו חיים, ולפי השקפה זו לא הייתה גם רוח. כל העולם היה רק עולם מס' 1 (מבחינת ההשקפה הדתית, הרוחניות בלתי תלויה בקיום חיי אנוש, אם כי ללא אנוש אין לה על מה לחול). עולם מס' 2 קשור בעולמו הרוחני של האדם, ואילו עולם מס' 3 הוא תוצרת האדם. אם עולמות 2, 3 התפתחו מעולם 1 והם נפרדים ממנו, זאת אומרת שעולם מס' 1 הוא פתוח, כי הוא מסוגל להוליד את עולמות 2, 3. אין מנוס מן המסקנה שהעולם היה פתוח מלכתחילה, ואין שום סיבה שיחדל להיות פתוח גם כאשר הוא מורכב משלושת העולמות. פתיחות העולם משמעותה שיכול להיות "יש מאין", בריאת דברים שלא היו קודם. עולמות 2, 3 לא היו בשלבים הראשונים של התפתחות העולם, ונולדו אפוא אחר-כך (והרי גם עולם מס' 1 עצמו נברא יש מאין במפץ הגדול). כל זה לפי ההשקפה החילונית!

מבחינת ההשקפה היהודית, קיים "יש מאין" כמעשה בריאה, ופתיחות העולם היא הפתיחות לא-לוקים. לפי היהדות, מקור הנשמה הוא בא-לוקים, והיא גם הקשר ההכרתי של האדם עם א-לוקיו, והבסיס לחייו הרוחניים.

ניתן להוסיף, שהגדרת עולם מס' 2 ועולם מס' 3 באופן שמתאר פופר, איננה צורת ההפרדה היחידה האפשרית ביניהם. אפשר היה לזהות את עולם מס' 2 עם נשמת האדם, ועולם מס' 3 עם הנפש — הקיימת במידה זו או אחרת גם בצורות חיים נמוכות משל האדם. באופן כזה ניתן לומר כי "בריאת האדם" היא בריאת עולם 2, ואילו "בריאת נפש חיה" היא בריאת עולם 3. עולם מס' 3 של האדם היהודי מתמלא בתוכן יהודי, ע"י מסרים המועברים אליו מעולם מס' 2 שלו. ההוויה היהודית, שמירת תורה ומצוות, מעוגנת בעולם הנפש, אך מונחת ע"י עולם הנשמה. אציין שבפרק הראשון של ספר בראשית, בכל מקום שכתוב "ויאמר א-לקים", נאמר אח"כ "ויהי כן" (וביום הראשון — "ויהי אור") כתגובה לאמירת א-לקים, למעט ביום החמישי, ועוד פעם ביום השישי. ביום החמישי, ההמשך הוא: "ויברא א-לקים את התנינים הגדולים ואת כל

נפש החיה הרומשת" וכו'. ניתן לומר שאחרי שהקב"ה אמר "ישרצו המים... ועוף יעופף..." עדיין לא היה כן, כי היה על א-לקים לברוא אותם בנוסף להוצאתם בעולם החומר: הם מערכות חיות בעלות מוח המפעילן, מה שאין כך בברואים הקודמים! בכך ברא א-לקים עולם של ידע, אותו "עולם 3", כי חיות פועלות באמצעות ידע. עולם זה המשיך להתפתח, במקביל להתפתחות עולם החומר, במהלך היום החמישי והשישי. ביום השישי, ההמשך לאמירה "נעשה אדם..." הוא: "ויברא... בצלמו, בצלם א-לקים ברא אותו, זכר ונקבה ברא אותם". אפשר לומר ששלוש לשונות הבריאה באדם מתייחסות לבריאת עולם התודעה, אותו "עולם 2" — עולמו הרוחני של האדם, נשמת האדם.

בסיכום פרק זה אומר המחבר: "משחר ילדוטי ועד היום מרגיש אני, חווה אני, את ה'אני' שלי... את העולם החיצוני אני תופס בשכל שלי דרך ה'אני' שלי... אני מגיע למסקנה שיש המשכיות של ה'אני' שלי... אין לי ספק במציאותו, בממשותו... ה'אני' אינו מורכב מחלקים חומריים, אין התנהגותו נקבעת ע"י חוקי פיסיקה או כימיה... שום מכונה ושום מחשב אינו פועל מאליו, מישוהו צריך לנווט... מישוהו חייב לתכנת את המחשב, להפעילו ולקרוא את ממצאיו... יש בעל למוח שלי אשר מתכנת ומפעיל אותו, וזהו ה'אני'... אין לי שום כלים כדי לתאר את ה'אני' ואת אופן פעולתו על הגוף ועל המוח... ה'אני' הוא רוחני, הוא הקשר לא-לוקים: הוא צלם א-לוקים של האדם, ההשגה השכלית, ששום דבר אינו מפעיל אותה אלא הוא עצמו". הארכת בסקירת הפרק הראשון בספר, כי הוא נותן מוטיבציה לקריאת הספר כולו.

מדע

הפרק השני הוא מרכזי, בעוסקו ביסודות התיאוריה של המדע. פרק זה מרגיש את התפיסה היהודית להסבר עצם קיומו של המדע ולהבנת עולם הטבע. כאן פיין מתמודד עם בעיית האינדוקציה, שהיא הבעיה המרכזית בתורת ההכרה המדעית. עקרון האינדוקציה (הפיסיקלי, לא המתמטי) מדבר על גזירת התיאוריה המדעית וחוקי הטבע מתוך ניסויים ותצפיות, מן הפרט אל הכלל. ברטרנד ראסל הצהיר שבלי עקרון האינדוקציה לא ניתן לגלות את חוקי הטבע. עם זאת כבר הראה דויד יום שאי אפשר להוכיח על סמך ניסויים ותצפיות בלבד, תיאוריה שתהיה תקפה לניסויים ותצפיות שטרם בוצעו. יתרה מזו, שום תצפית עתידית לא תוכל לסתור תצפיות שנעשו בעבר. עמנואל קאנט טען שהשכל האנושי יוצר בעצמו את חוקיו כמארג לוגי של התוצאות הניסיוניות. התבונה האנושית מאפשרת לנו לסדר את הממצאים בסדר התואם את הלוגיקה של האדם.

קארל פופר מציע לראות את כל התיאוריות כהיפותוזות — השערות — שניתן להשתמש בהן כל עוד לא נסתרו על ידי ניסוי או תצפית. התיאוריה המדעית היא יצירה של בני אדם, שאיננה ניתנת לאימות בעזרת ניסויים, אלא רק להפרכה באמצעות ניסוי סותר. אם כן, האינדוקציה איננה עיקרון להוכחת תיאוריות, אלא לכל היותר שיטה לחיזוק היפותוזות קיימות.

כאן בא פיין וטוען שהאפקטיביות של שיטות מתמטיות לתיאור הטבע איננה מקרית. תיאוריות מדעיות, כמו תורת היחסות הכללית של איינשטיין, הן בריאות חדשות, הנבראות יש מאין. מקור ידיעתנו את המציאות הוא מאמר ה' ורצונו, שכן א-לוקים ברא את הסדר ואת החוקיות. בגישה המטריאליסטית אין סיבה שיהיה סדר, שתהיה חוקיות.

בתפיסת העולם החילונית יש רציונל לחוק השני של התרמודינמיקה, חוק האנטרופיה, האומר שהמהלך הטבעי של העולם הוא מסדר לאי-סדר. העובדה שהחיים בסביבתנו הולכים ומתפתחים מאי-סדר לסדר, ולא להפך — כפי שהיה מתבקש מהשקפת עולם מטריאליסטית, וכפי שאכן מתקיים באותם חלקי היקום שבהם שולטת הפיסיקה ואין בהם נפש חיה — היא ראיה לנכונות הגישה הרתית.

עולם המתחיל מעשרה מאמרות הוא עולם שניתן להבינו, והאדם נברא כמי שמוגל להכירו. כדי להכיר את העולם, על האדם לעלות למישור מטאפיסי. הכרת העולם היא מאמץ יצירתי ראוי לאדם שנברא בצלם; הכרת העולם מאפשרת לאדם שליטה בטבע; והכרת העולם מקרבת את האדם לאהבת ה'. היהדות טוענת שהתבונה האנושית שואבת מן התבונה הא-לוקית האינוסופית. מקור הידע המדעי הוא התגלות ה', והידע המדעי עצמו הוא התגלות ה'.

אבולוציה של החיים

הפרק השלישי מגיע למסקנה שאין חוק אבולוציה, אלא רק תופעות אבולוציוניות המתנהלות על ידי ההשגחה העליונה.

כמו ביתר פרקי הספר, גם כאן מעמיד פיין זו מול זו את שתי השקפות העולם: הדתית-יהודית המאמינה בהשגחה העליונה, והחילונית המאמינה בעולם נטול א-לוקים. המחבר מציב לעצמו שני יעדים, לכאורה סותרים: האחד — להראות שתורת האבולוציה, בצורתה המקובלת, מתיישבת עם מושג ההשגחה העליונה. השני — מתוך ניתוח יסודות תורת האבולוציה — לערער את הבסיס של תיאוריה אבולוציונית כלשהי.

פיין בודק את הנחות היסוד של תורת האבולוציה ואת ההשערות שעליה היא מבוססת, ובמיוחד את המכניזם הבסיסי, המכונה "ברירה טבעית". לדעתו, לא ניתן להסביר את הופעת בעלי החיים — ובמיוחד בני אדם המסוגלים לדבר, להרגיש, לחשוב ולהחליט מתוך חופש בחירה — על בסיס תורת האבולוציה. הוא מקבל לעומת זאת את עובדת האבולוציה, המבוססת על ממצאים ונתונים פליאונטולוגיים ואחרים. מכיוון שהתפתחות החיים על פני כדור הארץ הינה תהליך חד פעמי, שאת שלביו לא ניתן לצפות מראש, ומאחר שמהלך ההתפתחות הזה תלוי לחלוטין בנסיבות ואירועים בלתי צפויים, המסקנה היא שאין כאן תיאוריה של אבולוציה.

גם מכניזם הברירה הטבעית, שללא ספק ממלא תפקיד חשוב בתהליך האבולוציה, אין בכוחו לחזות את האבולוציה או לאפשר צפייה מראש של מהלכיה. טרם הוכח שדי במנגנון הברירה הטבעית לברו להסביר את האבולוציה של החיים (ויש להוסיף שקיימים ספקות גוברים והולכים אם מנגנון זה מספיק חזק כדי שבפרק הזמן הנתון מאז המפץ הגדול יוכל לחולל את השינויים

האבולוציוניים (הנתונים) אך גם אם נקבל הנחה זו, מתיישב הדבר עם האמונה בהשגחה העליונה. מכל מקום, הנחת חופש הבחירה של האדם סותרת את מעמד האבולוציה כחוק טבע.

ההיסטוריה

הפרק הרביעי נקרא "היסטוריה: הכול צפוי והרשות נתונה". לדעת פיין, גם להתפתחות החברה האנושית אין חוקיות, אלא רק תופעות התפתחותיות המתנהלות על ידי ההשגחה העליונה. חלק חשוב של הפרק מוקדש לנושא "הכול צפוי והרשות נתונה" — הדטרמיניזם שבידיעת הקב"ה לעומת הבחירה החופשית. המחבר סוקר גישות של הוגי דעות יהודים לפתרון הפרדוקס הידוע. לאחר מכן הוא מציע גישה משלו: עולם החומר איננו דטרמיניסטי, זאת יודעים אנו ממכאניקת הקוונטים. בוודאי ובוודאי שעולם הרוח (עולם מס' 2, כזכור) איננו דטרמיניסטי, ואי הדטרמיניזם קשור בחופש הבחירה של בני אדם. בחברה אנושית שבה יש לפרט בחירה חופשית, ידיעה ודאית של העתיד גורמת לשינוי המעשים — ע"י בחירת הפרט או ע"י בחירת החברה — ושינוי זה מוליד עתיד אחר. לכן ידיעת העתיד בתוספת חופש הבחירה משנה את העתיד הצפוי, וזו סתירה פנימית. לדעת פיין, אי ידיעה ודאית של העתיד איננה מצמצמת את יכולת-הכול של הקב"ה: יכולת-הכול כוללת רק דברים שאין בהם סתירה לוגית (למעט דברים כגון משולש שסכום זוויותיו אינו 180 מעלות במרחב אוקלידי).

מכל מקום, פיין מדגיש שלהיסטוריה האנושית יש משמעות, יעד ותכלית. כיוון התפתחות האנושות נקבע ע"י ההשגחה העליונה לקראת יעד מוגדר ומתוכנן מראש, אף על פי שלכל יחיד יש חופש בחירה. לדעת פיין, העתיד עצמו אינו מוגדר חד-משמעית. חופש הבחירה של היחיד גורם לאי-ודאות עתידו של אותו יחיד. ויחד עם זאת, מתבצעת ומתממשת תכנית א-לוקית בהיסטוריה האנושית על ידי מעשי האדם, על אף שיש לבני האדם רצונות שונים וסותרים, וניתן להם חופש בחירה.

צריך לציין שאי ידיעת הבחירה שאדם יבחר פירושה אי-ידיעת העתיד כולו, כי בחירתו של כל פרט משפיעה על עתידו, לרבות מותו, ועל עתידם של פרטים אחרים, בגלל האינטראקציה ביניהם, וכך על החברה כולה. ולפי זה ידיעת העתיד אפשרית רק במובן של התפלגות הסתברויות. אולי מבחינה לוגית אין בכך צמצום של יכולת-הכול, אבל מבחינה פרקטית, יש כאן הגבלה קשה על הנהגת העולם.

יחד עם זאת, הקושי הלוגי בביטוי "הכול צפוי והרשות נתונה" נובע מחוק הסיבתיות — שלכל אירוע יש התרחשויות קודמות שהן הסיבה לאירוע המסובב, באמצעות גורמים מקשרים. בדוגמה שמביא פיין, זריקת אבן כלפי מעלה היא סיבת הנפילה, נפילת האבן היא המסובב, והגורם המקשר את הסיבה למסובב הוא חוק הגרוויטציה. אך רצון האדם ובחירתו לזרוק את האבן כלפי מעלה, במקום לעשות פעולה אחרת עם האבן, היא סיבה קודמת שגרמה לזריקת האבן ולנפילתו. בעולם שלנו ציר הזמן הוא חד-כיווני: הזמן מתקדם מן העבר, דרך רגע ההווה האינפיניטסימאלי, אל העתיד. במרחב של הקב"ה אין מגבלה כזו, הוא איננו מוגבל להתקדמות

הזמן מן העבר לעתיד. על כן קביעת התוצאה העתידית או ידיעתה איננה מגבילה את בחירתו של האדם. האדם יכול לבחור כרצונו במסגרת יכולותיו, התוצאה הסופית אותה קבע הקב"ה לא תשתנה. יונה הנביא יכול לבחור לברוח תרשישה, אך בסופו של דבר הוא יגיע לנינווה. יתרה מזו, ידיעת הקב"ה מה יבחר האדם איננה מגבילה את חופש הבחירה של האדם. מגבלה זו קיימת רק לידיעה בעולם שבו העתיד בא אחרי העבר. ידיעה שהיא במרחב שבו העתיד והעבר שקולים – איננה דטרמיניסטית לגבי ההווה. מה שנקבע הוא העבר והעתיד. חופש הבחירה הוא בהווה, ורק בהווה. אנסה להמחיש את הדבר במשל. נניח שאדם כותב (בעברית) על נייר שיש בו שורה אחת בלבד, ועבור אדם זה העולם יכול רק להתקדם מימין לשמאל. אילו היה יכול להסתכל לרגע באופן חופשי שמאלה, ואח"כ לחזור ימינה כדי להמשיך בכתיבתו, היה יודע שבעוד 15 ס"מ נגמר הנייר, והיה בוחר לכתוב מילים למשפט שיוכל לסיימו בטרם ייגמר הנייר. אך הוא אינו יודע זאת, ועל כן הוא בוחר לכתוב מילים כרצונו החופשי. אנו יודעים מתי ייגמר לו הנייר, אך ידיעתנו איננה משפיעה על בחירתו החופשית במילים שהוא כותב בכל רגע.

סיכומים

בפרק ה' מסכם המחבר את האמור בארבעת הפרקים הקודמים שאותם כבר סקרנו בהרחבה, וחותם את השער הראשון של הספר.

השער השני של הספר נקרא "פרקים מן החיים", וכולל 9 פרקים אוטוביוגרפיים מרגשים. לא אנסה לסקור חלק זה של הספר, אך אודה שקראתיו בנשימה עצורה: זוהי תעודה חשובה של אחד ממנהיגי תנועת הסירוב היהודית בכריה"מ בשנות השבעים.

לסיכום סקירה זו, עלי להודות שניגשתי לקריאת הספר בספקנות-מה. מה אפשר לקוות ללמוד מספר נוסף על תורה ומדע? ובכן, הספר הוא משב רוח רענן בתחום הפילוסופיה של המדע, הוא מעורר לחשיבה מחודשת בכל הנושאים שבהם הוא עוסק. אני מלא סיפוק על השעות הרבות שהשקעתי בקריאתו, ועל ההארות האינטלקטואליות שלהן זכיתי במהלכן.

יוסף בודנהיימר

